

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻ ՎԵՐՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆԸ

(Յետադարձ ակնարկ անգլիերեն թարգմանութեանց վրայ)

Ժամանակի հոսքը կը շարունակուի, կիրքերը աստիճանաբար կը հանդարտին եւ, քանդուած շրջանը աւարտած, մարդիկ կը նուիրուին շինարարական աշխատանքի: Մարդկային փոթորկումներուն յաջորդող բնական մէկ պատկերն է այս, որ իր կրկնօրինակը կը գտնէ գրականութեան մէջ:

Այսօր, երբ պղտոր ջուրերու տեղատուութիւնը կամաց-կամաց կ'իրականանայ եւ ծովուն յատակը առաւել պարզութեամբ կը տեսնուի, «ոսկին մնում է ոսկի» խօսքը կը հնչէ բնական ուժով եւ երէկուան ուրացուածները դուրս կ'ելլեն լքումի իրենց անկիւններէն:

Շատերու կարգին, դանդաղօրէն կը վերարժեւորուի Կոստան Զարեանը, արդի հայ գրականութեան ամէնէն բարդ, հակասական, յաջորդաբար պանծացուած ու դատափետուած դէմքերէն մէկը, որ դեռ իր կենդանութեան կը սկսէր ծածկուիլ լռութեան քողով: Մահուան վաղորդային, այդ քօղը պիտի դառնար ծանր շիրմաքար, իսկ ատեն-ատեն կատարուող անդրադարձները կամ հազուադէպ հրատարակութիւնները՝ հանգուցեալի դամբանին յաւուր պատշաճի այցելութիւն:

Հայերէն չորս գիրք հրատարակած էր Զարեան ողջուցը, մինչ իր արտադրութեան հիմնական մէկ մասը կը մնար թաղուած՝ պարբերական մամուլին կամ իր արխիւներուն մէջ: Իսկ մամուլը, որքան որ հաւաքական յիշողութեան պահապանն է, նաեւ մեծելաթաղն է՝ առաւել եւս՝ հայ մամուլը: Արդարեւ, քաջասիրտ ո՞ր ընթերցողը, եթէ բանասիրական ախորժակներէ մղուած չըլլայ, պիտի նստի տասնամեակներ առաջ տպուած, դեղնոտած էջեր թերթատելու:

Իր մահէն ետք, ուրեմն, հրատարակչական երկու «պեղումներ» ի լոյս հանեցին «Հայրենիք» ամսագրի 1926-1930 շրջանէն երեք արձակներ¹ եւ քսան տարիներէ ի վեր գրողի դիւաններուն մէջ փոշի

1. ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ, Երկեր, Անթիլիաս, 1975:

հաւաքող վիպերգներու ժողովածուն², որուն նախապատմութիւնը իրականին մէջ կ'երթար 1916ին³: Այդ հրատարակութիւններուն վտիտ արդիւնքը եղան վերլուծական յօդուած մը⁴ եւ քանի մը ընթացիկ գրախօսականներ:

Անցնող տասնամեակը մեզի բերաւ նոր օղակի մը վերականգնումը՝ «Բանկօօպը եւ մամուլի ոսկորները» անաւարտ երկին վերահրատարակութիւնը⁵, որ մայրիներու երկրի արիւնոտ խառնարանին մէջ աննշմար անցաւ. նոյնիսկ կասկածելի է որ Լիբանանէն դուրս ապրող գրասէրներ հանդիպած ըլլան անոր (տողերս գրողը ներառեալ):

Այս բոլորը, արագ ու հպանցիկ հաշուեկշիռով, Սիւրբի արտադրածն էր քսան տարիներու ընթացքին⁶: Լուսթեան ու անտարբերութեան պատը քանդելու գրեթէ ոչ մէկ լուրջ փորձ արձանագրուեցաւ⁷: 1985ի յորեկեանը նորութիւն չբերաւ:

Ինչ կը վերաբերի Հայաստանին, նոյն վիճակը հոն եւս: Մամուլին մէջ լոյս տեսած քանի մը բանաստեղծութիւններէ զատ, անտիպները մնացին անտիպ, իսկ հրատարակատուները լոյս աշխարհ բերին արդէն ծանօթ բաներ: Պարբերաբար, յօդուած մը կամ մենագրութեան մը հատուածը կը կրկնէր կենսամատենագիտական-վերլուծական նոյն տախտակը:

Պէտք է յուսալ, որ արձանագրուող նոր զարգացումները պիտի փոխեն պատկերը⁸:

Քիչ մը մօայլ գոյներով ներկայացուած իրադրութեան մէջ, գտնուեցաւ մէկը որ ջանաց լուսամուտ մը բանալ: Այս ճիգը իրագործուեցաւ ոչ թէ հայերէնով, այլ՝ անգլերէնով, յանձին քանատաբնակ անգլիագիր մտաւորական Արա Պալիօզեանի:

Ա. Պալիօզեան ծանօթ անուն մըն է, առաւելաբար անգլիախօս ամերիկահայութեան համար, իբրեւ արձակագիր, թարգմանիչ եւ

2. ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ, Գիրք դիւցազնեղծութեանց, Երուսաղէմ, 1978:
3. 23 Սեպտեմբեր 1916ին, Կ. Զարեան կը գրէ Գարեգին Լեւոնեանին. «Առ այժմ զբաղուած եմ պատրաստութեամբ բանաստեղծութիւնների մի հատորի եւ մի պոէմայով հայկական պատմական առասպելներից վերցրած» (Ե. Զարեանի անուան Իրականութեան եւ Արեւմտի Քանգարան (ԳԱԹ), Գ. Լեւոնեանի Ֆոնտ, Թ. 1377):
4. ԹԱՐԻՈՒԹԻՒՆ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ, Կ. Զարեան՝ յաւերժական ցամաքող, «Բազին», Մայիս 1980:
5. ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ, Բանկօօպը եւ մամուլի ոսկորները, Անթիլիաս, 1987:
6. Թիշնէք նաեւ ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ, Օրերի պսակը, Պէյրութ, 1971:
7. Բացառութիւն կը կազմէ Մարկ Նշանեանը, որ Աղէտին նուիրուած իր ուսումնասիրութեանց մէջ քանիցս անդրադարձած է Զարեանին: Տե՛ս, օրինակ, Մ. ՆՄԱՆԵԱՆ, Գրական կանգնումը, Ա., «Կամ», Թիւ 3-4, 1986:
8. Առաջին նշան մը կը թուի ըլլալ «Անցորդը եւ իր ճամբան»ին ծաւալուն հատուածի մը վերահրատարակութիւնը («Նորք», 6, 1989):

խոհագիր: 1975-ին սկսեալ, ան հրատարակած է տարբեր սեռերու պատկանող մօտ 15 հատորներ՝ հեղինակի, թարգմանիչի կամ խմբագրի հանգամանքով, հայկական նիւթերու շուրջ:

Իր գրչակիցներուն մէջ, Պալիօզեան առանձին տեղ մը կը գրաւէ իր կազմաւորումով: Արդարեւ, Վենետիկի «Մուրատ Ռափայէլեան» վարժարանի շրջանաւարտ այս գրողը հմուտ է հայերէնին ու հայ մշակոյթին, թէեւ միայն կը գրէ անգլերէնով, լեզու մը՝ որուն տիրացած է, մայրենիի աստիճան, ինքնաշխատութեան երկարատեւ շրջանէ մը ետք: Այս երկու հանգամանքները, գրեթէ բնական մղումով, զինքը պիտի առաջնորդէին դէպի թարգմանական կալուածը:

Այս գծով, Պալիօզեան ունի բազմաթիւ գործեր, սփռուած՝ ամերիկահայ մամուլին մէջ, ինչպէս եւ անտիպ: Առանձին հատորով հրատարակած է Բ. Կոնեանի, Զապէլ Եսայեանի, Գրիգոր Զոհրապի եւ, գլխաւորաբար, Կոստան Զարեանի երկեր:

Զարեանէն ունինք հետեւեալները.

- «Անցորդը եւ իր ճամբան»⁹ (1981):
- «Բանկօօպը եւ մամուլի ոսկորները»¹⁰ (1982):
- «Կղզին եւ մի մարդ»¹¹ (1983):

Ասոնցմէ զատ, կ'արժէ յիշատակել Եսայեանի թէ Զոհրապի նըւիրուած հատորներուն մէջ ներառուած Զարեանական կտորները¹²: Հրատարակելի կը մնան «Երկիրներ եւ աստուածներ», ինչպէս եւ Զարեանի ժամանակակիցներէ քաղուած վկայութիւններու հատոր մը: Նկատի ունենալով թարգմանական այս ծրագրին կարեւորութիւնը - թէեւ պէտք չէ օրօրուիլ այն պատրանքով, որ արար աշխարհ ներկայիս Զարեան կը կարդայ կամ առնուազն ծանօթ է իրեն, ինչպէս Պալիօզեան չեղած է, իրաւացիօրէն -, կ'ուզենք անդրադարձ մը կատարել, դուրս գալով գրախօսականի մը սահմաններէն, յաւելեալ նկատողութիւններ, ճշտումներ ու լուսաբանութիւններ բերելու նպատակով:

Երեք հատորները կառուցուած են նոյն սկզբունքին վրայ. կը բաղկանան կենսագրական ընդարձակ ներածութենէ եւ ծանօթագրութիւններէ: Այս կառոյցը ունի իր իւրայատուկութիւնները:

9. GOSTAN ZARIAN, *The Traveller and His Road*, selected and translated by Ara Baliozian, New York, 1981.
10. GOSTAN ZARIAN, *Bancoop and the Bones of the Mammoth*, selected and translated by Ara Baliozian, New York, 1982.
11. GOSTAN ZARIAN, *The Island and a Man*, selected and translated by Ara Baliozian, Toronto, 1983 (repr. Kitchener, 1990).
12. ZABEL YESSAYAN, *The Gardens of Silihdar*, selected and translated by Ara Baliozian, New York, 1983; ZOHRAB: *An Introduction*, selected and translated by Ara Baliozian, Kitchener, 1985.

Արդարեւ, «Անցորդը»-ի պարագային, Պալիօզեան ձեռքի տակ ունէր «Երկեր» խորագրուած 1975ի հրատարակութիւնը, որ կ'ընդգրկէ նաեւ, ինչպէս յայտնի է, «Արեւմուտք» եւ «Փաղաքներ» ուղեգրութիւնները: Սակայն, միւս երկուքին համար իբրեւ հիմք ընդունած է «Հայրենիք» ամսագրի տպագրութիւնը, որով ձեւով մը վերստին հրապարակի վրայ դրած է Զարեանը մոռացութենէ փրկելու հարցը: Ինչպէս ըսինք, «Բանկօօպ»ը հրատարակուեցաւ հնգամեակ մը ետք, իսկ «Կղզին եւ մի մարդ»ը դեռ կը մնայ ամսագրի էջերուն մէջ:

Երկրորդ, պէտք է կանգ առնել «selected» բառին վրայ: Անգլերէն հրատարակուածը այս երկերուն լման բնագիրը չէ, այլ ծաղկաբաղ մը: Ուրեմն՝ մեկնաբանութիւն մը:

«Անցորդը»-ի մէջ, օրինակ, Պալիօզեան աշխատած է պահել դիպաշարին ընթացքը, այսինքն, վեր հանել անոր գլխաւոր դէպքերը, ամրացնելու համար Զարեանի իմաստասիրական յորդումներէն վճռանգուած «վիպական» կառոյցը: Սակայն, չենք կրնար խօսիլ դիպաշարի գերակշռութեան մասին, այլեւ բնորոշել Պալիօզեանի փորձը իբրեւ դէպքերու, նկարագրականներու եւ խոկումներու համակարգումը եւ հաւասարակշռումը: Միով բանիւ, լեզուական մակարդակի եւ խոհական աշխատանքի հետեւողական ազդեցումը ապահովել: Յակոբ Օշականի դիտողութիւնը կը մնայ քիչ թէ շատ մեղմացած. «Անցորդը եւ իր ճամբան, գլուխ գործոց մը, գիրքն է ուր նիւթին պաշտպանութիւնը բարերար կերպով մը միջամտած է մեղմելու գրագէտին զեղծումները, անզգալի ընելու աստիճան»¹³:

Պալիօզեան-խմբագրի մօտ ակներեւ ճիշդ կայ հարազատօրէն ներկայացնելու գրողին աշխարհի ու աշխարհայեացքի հիմնական գիծերը, խոսափելով սակայն ժամանակին կնիքը կրող ու նաեւ մտածումին թելադրականութիւնը խախտող բաժիններու նկատառումէն: Խտութեան այս ձգտումը նպաստաւոր եղած է, առաւել յստակօրէն բացայայտելու համար հեղինակին միտքը, թէեւ երբեմն դուրս մնացած են այնպիսի դրուագներ, որոնք կարեւոր են Զարեանի երկերուն ծննդոցի պատմութեան համար: Օրինակ, Սեւանայ լիճի զոյգ նաւերու պատմութիւնը, որ «Նաւը լերան վրայ»-ի միջուկը կը կազմէ¹⁴:

«Բանկօօպ»-ի պարագային, Պալիօզեան հիմնած է իր Թարգմանութիւնը գիրքի երկրորդ բաժնին վրայ, որ հերոսին՝ Վահան Իրերեանի թափառումները կը նկարագրէ երկրէ երկիր, Հայաստանէն ելլելէ ետք: Ան չի յայտնեւ այս ընտրութեան պատճառները: Մենք կը

13. ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ, Հայ Գրականութիւն, Երուսաղէմ, 1957, 614:

14. ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ, Երկեր, 298-305:

տարուհիք մտածելու, որ չրջանցած է առաջին բաժինը (Իբերեանի Հայաստանեան կեանքը) նախ, որովհետեւ ան երկարաձգումն է «Անցորդը» մէջ պատմուած դէպքերուն: Յետոյ, պէտք չէ մոռնալ որ այդ էջերուն հրապարակումը ՅՕական թուականներու սփիւռքեան շիկացած մթնոլորտին մէջ, միացած՝ հեղինակի ցուցաբերած անձնակերպութեան, գիծերուն, գիծերը թիրախ դարձուցած է բուն յարձակումի եւ դատապարտումի¹⁵:

Ի հակադրութիւն «Անցորդը»ին, Պալիոզեան այստեղ շեշտը դրած է խոհական բաժնին վրայ, անտեսելով դիպաշարային մանրամասնութիւնները:

Թարգմանիչին մեկնաբանական աշխատանքը, երեք գործերու պարափայլին, սահմանափակուած չէ ընտրութեամբ եւ վերակազմութեամբ, այլեւ տարածուած է զուտ թարգմանական մարզին վրայ:

Արդարեւ, ան կատարած է ստեղծագործական բնոյթի թարգմանութիւն մը: Խոյս տալով բառացի թարգմանութեան փորձութիւնէն, որ այնքան աղէտալի եղած է հայ գրականութեան համար, եւ ըստ երեւոյթին բոլորովին չհամակրելով «հաւատարիմ թարգմանութեան» տեսակէտին¹⁶, անկէ առած է որոշ տարրեր եւ որդեգրած է կիկերոնի օրերէն եկող այն սկզբունքը որ կը կոչուի «նմանութիւն» (imitation) եւ կը միտի պահելու, բառէն աւելի, խօսքին ոճը եւ ոյժը: Ըստ մեզի, այս սկզբունքին կը համաձայնի Վալթէր Պենիամին, երբ իր հոչակաւոր յօդուածին մէջ հետեւեալ կերպով կը սահմանէ թարգմանիչին պաշտօնը. «... Թարգմանուած լեզուին մէջ կեցուածք մը գտնել որ տուեալ լեզուին մէջ կարողանայ արթնցնել սկզբնաղբիւն արձագանգ մը»¹⁷:

Արդ, Պալիոզեան մօտէն կը հետեւի բնագրին, բայց չի վարանիր ի հարկին յապաւելլէ նախադասութիւններ կամ առանձին բառեր, ստանալով խիտ, ուժեղ գրութիւն մը, ուր Զարեանի փայլակնացայտ գրելաձեւը յաւելեալ յստակութեամբ կը դրսեւորուի: Յայտնի երեւոյթ է, որ գրելու դիւրութիւնը երբեմն վնասած է Զարեանին, մշուշելով իր ըսելիքը՝ լեզուական հրախաղութեան վարադրոյրին ետեւ:

Պարզ է որ «նմանութեան» կամ «ազատ թարգմանութեան» այս ոճը, իր խիստ բնոյթով, աւելի հակամէտ է արդարացնելու «թարգ-

15. Տե՛ս, ի միջի այլոց, Շաւարշ Մխաբեանի երեք յաջորդական խմբագրականները՝ «Յառաջ», 13, 14 եւ 15 Ապրիլ, 1932:

16. «Թարգմանիչը պէտք է ձգտի ըսելու ամէն ինչ եւ միայն այն՝ ինչ որ սկզբնական հեղինակը ըսած է, եւ ըսելու՝ լաւագոյն կերպով» (VALENTIN GARCIA YEBRA, *En torno a la traducción*, México, 1986, 135):

17. WALTER BENJAMIN, *La tarea del traductor*, «Diario de Poesia», Primavera de 1988, 15. Դժբախտաբար, մեր տրամադրութեան տակ չունինք այս գրութեան հայերէն թարգմանութիւնը, կատարուած՝ Մ. Նշանեանի կողմէ. տե՛ս Վ. Պենիւ-Մին, Թարգմանիչի գործունէութիւնը, «Կամ», թիւ 1, 1980:

մանի՛չ՝ դաւաճան» ծանօթ ասացուածքը, բայց քննուող թարգմանու-
թիւններու պարագային՝ համեմատաբար քիչ են այդ դէպքերը եւ ոչ
խռովիչ: Պալիօզեան սանձարձակօրէն չէ օգտագործած իր ազատու-
թիւնը՝ բնագրին չըսածը գրելու համար¹⁸:

Գաղափար մը տալու միտքով, ստորեւ կու տանք «Անցորդը եւ
իւր ճամբան»ի նախաբանը՝ Պալիօզեանի թարգմանութեամբ.

«It is a difficult thing to pluck pages from a book wherein we speak
with ourselves. It is even more difficult to be compelled to give explana-
tions. To hold the lamp in our hands and let the shadow of a stranger
fall on our consciousness. And why?

Every thinking Armenian is like a radio station in the middle of a
storm sending messages to distant places and receiving no answer.

A horrible silence surrounds him.

With pleading eyes he peers at the demolished walls of history. And
like a wretched fisherman, he casts his torn net into the depths of the
past, in vain.

Tradition is a beautiful graveyard.

Let us not deceive ourselves and let us not be deceived by others.
We walk with bare feet over fields that have already been harvested.

And yet, we have such a ferocious will to exist and create.

Let me warn the reader that I did not write these pages to caress his
vanity. His admiration or scorn - they mean nothing to me. I did not
even think of him when I wrote this book.

What are readers but crutches in the hands of cripples.

I have travelled my road with healthy, vigorous feet, alone and
downcast.

Alone!

And yes - with arrogance!»¹⁹.

«Դաժամ բան է փրցնել գրքի էջեր, որոնց մէջ մեմք մեզ հետ են
խօսել: Աւելի դաժամ է՝ ստիպուած լինել բացատրութիւններ տալ:
Ճրագը բռնել ու մեր գիտակցութեան վրայ անծանօթի ստուերը պառ-
կեցնել:

Եւ ինչո՞ւ:

18. Ազատութեան այլ չափանիշներ ընդունած են ուրիշներ, օրինակ՝ Տայանա Տէր
Յովհաննէսեան, որ 1978ին հրատարակած է գեղեցկահունչ, սակայն իմաստափո-
խութիւններով հարուստ թարգմանութիւններու հատոր մը (DIANA DER HOVAN-
NESSIAN and MARZBED MARGOSSIAN, *Anthology of Armenian Poetry*, New
York, 1978):

19. *The Traveller and His Road*, XVII-XVIII.

Ամէն մի խորհող հայ՝ մրրկահար այս դարու ալիքների կատարին՝ նմանում է յուսահատ ռադիոկայանին, որ անյայտ տարածութիւններին պատգամներ է դրկում, բայց ոչ մի պատասխան չի ստանում:

(...) Ամէն ինչ սոսկալիօրէն լռել է:

(...) Քամիները խաղում են հոգիների ցնցոտիների հետ եւ մենք մուրացիկ աչքեր ենք սեւեռել պատմութեան փլած հորիզոնի վրայ:

(...) Եւ մենք, ի գուր, խեղճ ձկնորսների նման, պատռտած ուռկան ենք նետում անցեալին: Աւանդութիւնը գեղեցիկ գերեզման է:

(...) Ո՛չ խաբենք եւ ոչ էլ խաբուենք, - ռոտարքիկ անցնում ենք վաղուց հնձուած արտի վրայից:

Եւ սակայն, ապրելու, ստեղծելու դեռ ա՛յնքան եռանդ կայ մեր մէջ:

(...) Առայժմ, թող ընթերցողը իմանայ, որ այս էջերը իր դուռնէն շոյելու համար չեն գրուած, որ ո՛չ նրա համակրանքը եւ ոչ հակակրանքը որեւէ նշանակութիւն ունեն: Այս տողերը գրելու ժամանակ նրա ներկայութիւնը հաշուի չի առնուած:

Ընթերցողները ձեռնացուպեր են հաշմանդամների համար:

Ես իմ նամակադարիւր անցած եմ առողջ ռոտարքիկ, մեծակ եւ մեկամադձոտ:

Մենա՛կ:

(...) Այո - անհամեստաբար»²⁰:

Դէմ յանդիման դնելով անգլերէն հատուածական թարգմանութիւնը եւ բնագրի համապատասխան տողերը²¹, նախ, աչքի կը զարնէ խմբագրին ճաշակաւոր ընտրութիւնը. ան փորձած է պահել Զարեանի մտածումներուն արդիական կողմը, մէկդի ձգելով իր ժամանակի խնդիրներուն անգրադարձող բանավիճային բաժինները, որոնք կըրնան անգամ անհասկնալի ըլլալ մերօրեայ ընթերցողին:

Ապա, Պալիօզեան չի վարանիր - ինչպէս Պօտլէռը՝ Փոյի գործերը թարգմանելու առեն - ոճական սրբագրութիւններ կատարելէ. հոն ուր Զարեան կը խօսի՝ «խորհող հայու» մասին, այնուհետեւ «մենք»ի վերածելով զայն, Պալիօզեան կը թարգմանէ անփոփոխ պահելով երրորդ դէմք եզակին՝ աւելի առարկայական ու տեղին:

Երրորդ կէտը խտացումի եւ ուժեղացումի սուր զգացողութիւնն է: Օրինակ, «ռադիոկայան» կը կորսնցնէ «յուսահատ» վերադրելը

20. ԿՈՍՏԱՆ ԶՍՐԵԱՆ, Երկեր, 9-11:

21. Տարբեր աղիթներով, Պալիօզեան աւելցուցած է խորագիրներ, պահելով կամ փոխելով բնագրայինները: Նախաբանի պարագային, գերադասելի էր բնագրի «Նախ եւ առաջ»ը, աւելի ինքնատիպ ու խօսուն՝ քան չէզոք «Author's Note» ձեւը:

Թարգմանութեան մէջ, բայց յուսահատութիւնը թելադրուող իրողութիւնն է, պարբերութեան իմաստէն մակաբերուող: «Եռանդ»ին կ'աւելցուի «ferocious» ածականը եւ մաքառումի որակը ուրիշ ձեւ կ'առնէ:

Մեկնաբանական այլ մակարդակ մը կայ. «մրկահար դարը» կը դառնայ սոսկական «մրրիկ» եւ նախադասութեան ընդհանրացման ոյժը կը կրկնապատկուի²²:

Բնագրի պատրաստութեան եւ մշակման զուգահեռ, Թարգմանիչը պարտք համարած է ճոխացնել զայն ծանօթագրական լայն բաժինով: Այդ ծանօթագրութիւնները ներկայ են երեք հատորներու մէջ եւ կ'ընդգրկեն հայկական եւ ոչ-հայկական դէպքերու, դէմքերու եւ երեւոյթներու բացատրութիւնը՝ մանրագնին կերպով: Եթէ օր մը իրագործուի Զարեանի երկերու գիտա-քննական հրատարակութիւնը, վստահաբար աշխատասիրողը անգնահատելի նւթ պիտի գտնէ այս ծանօթագրութիւններուն մէջ:

Անոնց շարքին, յատուկ հետաքրքրութիւն կը յառաջացնեն Պալիոգեանի նշմարած գաղափարական աղբիւրները, «Անցորդը եւ իր ճամբան»ի մէջ, Զարեանի, Շէյքսպիրի եւ Տանթէի միջեւ:

Կը հասնինք, վերջապէս, այս երեք հատորներու խիստ ուշագրաւ բաժնի մը՝ ներածութիւններուն: Ընդգծենք, որ միշտ չէ, որ հայ գրականութեան Թարգմանիչի անձին մէջ կը խտանայ նաեւ գրականագէտը, այսինքն, այն մարդը որ պիտի փորձէ ինքնուրոյն դատողութեամբ արժեւորել տուեալ հեղինակն ու երկը, առանց հաշուի առնելու ընդունուած կարծիքները կամ սովորովի կաղապարները: Պալիոգեան այդ անձն է ու ասկէ՝ իր ներածականներուն շահեկանութիւնը:

Դիտել տանք, որ կենսագրական բաժնին համար, ան դիմած է ձեռքի տակ եղած տեղեկատուական աղբիւրներուն եւ նաեւ օգտագործած է Զարեանի ինքնակենսագրական տեղեկութիւններն ու ժամանակակիցներու յուշերը: Սակայն, տրուած ըլլալով արձակագրի կենսագրութեան այնքան մուկ կողմերը, երբեմն Պալիոգեան ինկած է թերի տեղեկաբերներու թակարդին մէջ:

Ասկէ առաջ, օրինակ, անդրադարձած ենք Զարեանի հօր անունին կապուած չփոթին²³: Հետեւելով իր աղբիւրներուն – որոնց շարքին՝

22. «Պատմութեան փլած հորիզոն»ը կը դառնայ «պատմութեան փլած պատը»: Առաջին ձեւը նախընտրելի է. թերեւ երկրորդը կը պատճառաբանուի բնագրի յաջորդ նախադասութեամբ, որ սակայն ջնջուած է Թարգմանութեան ատեն. «Անցնալի ո՞ր աւանդութիւններով դրօշազարդուած են մեր պատերը» (ԶԱՐԵԱՆ, Երկեր, 10):

23. Վ. ՄԱՏԹԵՆՍԵԱՆ, Կոստամ Զարեանի կեանքի Յամպարիւմ, «Ծառաջ – Միտք եւ Արունս», 4 Փետրուար 1990, 2:

նակած են Գ. Սեւան եւ Վազգէն Գաբրիէլեան, որոնք տպագրութեան սխալ թուագրութիւն ունին նաեւ³⁴:

Ինչ կը վերաբերի Օթթորինօ Ռեսփիկիի յօրինած երաժշտութեան, Պալիօզեան կը նշէ 1923 իրրեւ առաջին կատարումի թուական³⁵: Զարեան 1920ին կը դնէ յօրինումն ու ներկայացումը³⁶, իսկ Գ. Լեւոնեան՝ 1921ին³⁷:

Հակառակ իր կարճատեւ գոյութեան, Պոլսոյ «Մեհեան» հանդէսը յեղաշրջման պահ մը ստեղծեց հայ գրականութեան մէջ եւ շատեր խօսած են անոր մասին, սխալ կամ ճիշտ – երկրորդը աւելի, քան առաջինը: Սակայն, թէ՛ հանդէսին գաղափարական աշխարհը եւ թէ՛ հիմնադիր խմբակը միշտ փորձաքար եղած են գրականագէտներու եւ բանասէրներու համար: Պալիօզեան եւս սայթաքած է հոս, Սիւմանթոն համարելով պարբերականի հրատարակիչներէն³⁸: «Մեհեան»ի խմբակը կը կազմէին Զարեան, Օշական, Գ. Բարսեղեան, Վարուժան եւ Ահարոն. Սիւմանթոնի ժընեւէն գրած համակրական նամակը չի բաւեր զինքը դասելու համար «մեհեանականներ»ու խումբին մէջ³⁹, մանաւանդ որ ան Զուիցերիա մնացած է մինչեւ 1914ի կէսերը:

Բոլոր կենսագիրներուն պէս, Պալիօզեան եւս Զարեանի մեկնումը Ուրհ. Հայաստանէն կը թուագրէ 1925: Այս ընդհանրացած կարծիքը հիմնուած է ո'չ մէկ փաստի վրայ: Ինչպէս ցոյց տուած ենք այլուր⁴⁰, ճշգրիտ թուականը 1924 է: Ահա կարգ մը ապացոյցներ.

– «Անցորդը»ի մէջ նկարագրուած դատաւարութիւնը, որ կը վճռէ Զարեանի մեկնումը, տեղի կ'ունենայ Մարտ ամսուն⁴¹:

– Իր կենսագրական ուրուագիծին մէջ, Գ. Լեւոնեան կը գրէ. «1924 – Յունիսի մեկնեց արտասահման Պետ. Համալսարանի, Լուսժողովմատի եւ ՀՕԿի յատուկ յանձնարարութիւններով»⁴²:

– 2 Սեպտեմբեր 1924ին, Վենետիկէն Զարեան կը գրէ Զօպանեանին. «Դժբախտաբար Փարիզ գալս մի քիչ պիտի ուշանայ, Փի-

34. Առաջինը վիպերդը կը նկատէ գրողին Վենետիկ ուսած լրջանի արգասիք եւ ըստ այնմ կը թուագրէ (Գ. Սեւան, Աշ. աշխ., 234), իսկ երկրորդը ուղղակի կը գրէ 1914 (Վ. ԳԱՐԻԷԼԵԱՆ, Աշ. աշխ., 343):

35. *The Traveller and His Road*, X; *Bancoop and the Bones of the Mammoth*, XII; *The Island and A Man*, 10.

36. ԳԱԹ, Ա. Զօպանեանի ֆոնտ, Ա. բաժին, թիւ 2142:

37. ԳԱԹ, Գ. Լեւոնեանի ֆոնտ, թիւ 2823 (Զարեանի կենսագրութեան սեւագիր ուրուագիծ):

38. *Bancoop and the Bones of the Mammoth*, XII; *The Island and A Man*, 9.

39. Արեւմտահայ գրողների մամուլամի, Երեւան, 1972, 298:

40. Տե՛ս Վ. ՄԱՏԹԷԼԻՍԵԱՆ, Աշ. աշխ., 3:

41. ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ, Երկեր, 358:

42. ԳԱԹ, Գ. Լեւոնեանի ֆոնտ, թիւ 2823:

րումեան եւ Շահվերդեան պիտի գան այստեղ ամսոյս 9ին եւ մի քանի հարցերի շուրջ խորհրդակցութիւն պիտի ունենանք, կամ կարող է պատահել, որ նախ Վիեննա յայտնուենք նրանց հետ: Ուստի ամսոյս 15-20[ից] առաջ դժուար որ կարողանամ Փարիզ լինել»⁴³:

- Լեւոն Զ. Սիւրմէլեանին ուղղուած 9 Դեկտեմբեր 1924 նամակին մէջ, Վահան Թէքէեան կ'անդրադառնայ Զարեանի Փարիզ ժամանումին⁴⁴:

- 3 Թունուար 1925ին, Զարեան խօսք կ'առնէ Արշակ Զօպանեանի գրական գործունէութեան 35ամեակի փարիզեան յօգելինական հանդիսութեան, Հայաստանի լուսժողովոմ Ասքանազ Մուսեանի յանձնարարութեամբ⁴⁵:

Ինչպէս ամէն ոք, Պալիօզեան եւս Զարեանի մեկնումը Հայաստանէն կը բացատրէ «Անցորդը»ի հիման վրայ: Մեր վերը բերած տուեալները, ժամանակագրական իրենց արժէքէն անկախ, եւ Թէքէեանի 8 Նոյեմբեր 1925ի այն վկայութիւնը, թէ Զարեան Եւրոպա «... կ'ապրի Հայաստանի կառավարութեան գովեստը կարդալով»⁴⁶, կարծես կը թելադրեն անոր եւ խորհրդահայ պետական շրջանակներում իջեւ բարեկամական յարաբերութիւն մը: Ողումը եղած է, հաւանաբար, «Անցորդը»ի հրապարակումէն առաջ - Դեկտեմբեր 1926 - կամ անոր ընթացքին: Ե՞րբ, ինչո՞ւ. ահա հարցեր, որոնք լուսաբանութեան կը կարօտին:

Լուսաւորութեան կը սպասեն նաեւ «Լա Թուր տը Պապէլ» ֆրանսական գրական հանդէսի (1925)⁴⁷ յառաջացման, կարճատեւ հրատարակութեան, աշխատակիցներուն, դադրեցման եւ այլ յարակից պարագաները, որոնց համառօտ կերպով անդրադարձած է Պալիօզեան: Թէեւ կարգ մը առիթներով Զարեան խօսած է այս հանդէսին մասին⁴⁸, դեռ կը պակսի ըստ էութեան քննութիւն մը:

Պալիօզեանի օգտագործած յուշագրութիւններէն (Բ. Կոստանի հաղորդածները իր իսկ վարած հարցազրոյցէն բխած են) յատուկ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնէ անգլիացի աշխարհահռչակ գրող Լօրենս Տրոյլի «Զարեանն ապատում»ը, եթէ ներելի է այսպէս կոչել յուշագրավէպ, նամականի, փորձագրութիւն եւ չափածոյ ընդգրկող

43. ԳԱԹ, Ա. Զօպանեանի ֆոնտ, Ա. բաժին, Թիւ 2132: Բնագիրը շարադրուած է խորհրդահայ ուղղագրութեամբ:

44. ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ, Նամակամի, Լոս Անճելըս, 1983, 276:

45. ԱՄՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ, Նամակամիք Երեւան, 1980, 9:

46. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ, մշ. աշխ., 286 (նամակ՝ Սիւրմէլեանին):

47. Լրիւ անունը՝ «La Tour de Babel», Revue Mondiale de synthèse artistique et littéraire (ԳԱԹ, Ա. Զօպանեանի ֆոնտ, Ա. բաժին, Թիւ 2133):

48. Ի միջի այլոց, տե՛ս ՄՏԹԱՆ ԿՈՒՐՏԻԿՅԱՆ, Արտասահմանի հայ գրողների հետ, Երեւան, 1984, 66, ուր թուականը սխալմամբ տրուած է 1926-27:

նիւթը, որ արգասիքն է երկու մտաւորականներուն 1936ին սկսած քսանամեայ մտերիմ բարեկամութեան⁴⁹, առանց մոռնալու Ջարեանի «Կղզին եւ մի մարդը», որ 1950ին Իսկիա կղզին եղած իրենց Հանդիպումին վիպականացած յուշն է, եւ ուրիշ գործ մը՝ Գորֆուի տարիները պատմող, որուն ճակատագիրը մեզի անյայտ է⁵⁰: Այլ առիթի ձգելով երկու գրողներուն յարաբերութեան մանրամասն քննարկումը, բաւարարուինք նշելով, որ ան զրեթէ անտեսուած է Հայ ուսումնասիրողներու կողմէ⁵¹:

Գալով Ջարեանի գրական վերլուծումին, Հոս պէտք է նշել, թէ Պալիօզեանի մօտեցումը, որքան որ «կողմնակալ», չի դադրիր թարմ ու համապարփակ ըլլալէ: Կողմնակալ, այն իմաստով, որ Ջարեանի գրականութեան հետ չփումը խորապէս ազդած է վերլուծողը⁵², որով իր դատողութիւնները զգալիօրէն ջատագովական են: Բայց պէտք է ըսել, որ ան, ի տարբերութիւն ժամանակի ընթացքին Ջարեանի փառաբանները հիւսող գրիչներուն, յաջողած է անոր գրական դիմանկարը կերտել՝ զայն յարաբերութեան մէջ ղենելով իր ժամանակակիցներուն հետ, փորձելով վեր Հանել արձակագրին գաղափարական գլխաւոր գիծերը: Պալիօզեանի քաշած զուգահեռները եւ մատնանշած Հանգիստութիւնները կրնան առատ նիւթ մատուցանել բաղդատական գրականութեամբ զբաղողին:

Միւս կողմէ, պարզ է որ թարգմանիչին մօտեցումը, աւելի քան նուիրուիլ Ջարեանի զուտ գրականագիտական-փիլիսոփայական երեսակներու բացայայտումին, ձգտած է ապացուցանել հեղինակին այժմէականութիւնը, թէ՛ հայկական եւ թէ՛ համաշխարհային մակարդակներու վրայ: «Ան որ կրնայ կարդալ Ջարեանի արձակը՝ առանց ձգելու որ ոճային շառալը սիրտ առնէ՝ պիտի գտնէ թէ որոշ կողմերով անոր գործը պահած է իր այժմէականութիւնը, գէթ գաղափարներու պարագային: (...) Ատենն է հիմա լուսաւորելու իր որոշ գաղափարները, որոնք սրտապնդիչ են հայերու համար, մտածումի նոր ուղղութիւններ ցոյց կու տան եւ իր հաստատումներէն շատեր՝ դեռ կրնան լուսաւորել մեր ճամբան որ կը փնտռէ հայութեան ու Հայաստանի հաստատուն էութիւնը, եթէ կայ նման բան մը»⁵³: Ահա այս գետնին վրայ է որ Պալիօզեան, ի հեճուկս վերը նշուած եղելութեան, կը յաջողի գործադրել քննադատին պահանջը՝ «... համադրական լուրջ

49. Տե՛ս *The Island and A Man*, 108.

50. Տե՛ս LAWRENCE DURRELL, *Prospero's Cell*, London, 1963, 14.

51. Տե՛ս ԱՆՆԱ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ, Կոստան Զարեան՝ Լորէն Տարլիի ակնոցով, «Գրական նութիւն եւ միջաբանութիւն», Վենետիկ, 1987:

52. Տե՛ս «Հայ Կեանք», 9 Դեկտեմբեր, 1988, 19:

53. ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ, Գրական Բրոնիկ, «Ասպարէզ», 8 Յունիս 1985, 10:

խօսք ըսել իր վաստակին մասին՝ առանց իյնալու փլիշէներու ճախ-
ճախուտքին մէջ»⁵⁴:

Անշուշտ, թէեւ այս ներածութիւնները որոշ չափով բանալիի դեր
կը կատարեն Զարեանի բարդ աշխարհին մէջ ոտք դնելու համար, բո-
լոր հարցերը չէ որ ուրուագծուած են հոն: Օրինակ, պատմա-աշխար-
հագրական պատճառներով երկճիւղուած, նաեւ հոգեխառնութեամբ
անդարձ կերպով զատորոշուած մեր գրականութեան մէջ ո՞ր պէտք է
գետնդել իր անունը: Ի՞նչ տեսակի յարաբերութիւն կայ իր եւ հա-
յութեան միջեւ, ինչո՞ւ այդ անդադար ելք ու մոտքը: Այս եւ նման
բազմաթիւ խնդիրներ կը մնան անլոյծ առայժմ, սպասելով խորաթա-
փանց եւ քննախոյզ աչքերու:

«Կարծում եմ, որ եթէ լուրջ ճիգ չարուի արուեստի եւ գրակա-
նութեան շուրջը բնական մթնոլորտ ստեղծելու համար՝ հայ միտքը
երթալով պիտի մեռնի եւ նրանք մեզանից, որոնք մեռնել չեն ուզում
պիտի դիմեն ուրիշ միջավայրի»⁵⁵: Բնական մթնոլորտ ստեղծելու
ձեւերէն մէկն է մտածել մեր գրականութեան մեծերը եւ բանալ ի-
մաստաւորումի նոր ուղիներ: Շնորհակալ ըլլանք Արա Պալիօզեա-
նին, որ իր աշխատանքով նոր հունի մէջ դրած է Զարեանի վերայտո-
նութիւնը իրագործելու առաքելութիւնը⁵⁶:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

54. Վ. ՕՇԱԿԱՆ, Առջմ տեղը:

55. Կոստան Զարեանի նամակը Համաստեղին, 3 Մարտ 1934, Նիւ Եորք (ԳԱԹ, Հա-
մաստեղի ֆոնտ, Թիւ 8):

56. Պէտք է յիշել նաեւ «Նաւը լեռան վրայ»ի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը՝ KOSTAN
ZARIAN, *Le bateau sur la montagne*, traduit par Pierre Ter-Sarkissian, Paris, 1985.

Summary

GOSTAN ZARIAN REDISCOVERED

(A Retrospective Overview on English Translations)

VARTAN MATIOSSIAN

Poet, novelist and essayist Gostan Zarian (1885-1969) must be regarded as one of the most neglected - if not half-forgotten - names in Modern Armenian literature. During half a century, many of his works remained (some of them still are) buried in pages of periodicals and journals. Exception made of a few scholarly studies on his texts, there have been so far no serious effort to study in full his life and work, both in Armenia and in Diaspora.

Since the early 80's, the noted Armenian-Canadian writer Ara Baliozian has tried to rediscover this outstanding figure through a translation series. Until now, he has published three of Zarian's works in English: *The Traveller and His Road* (1981), *Bancoop and the Bones of the Mammoth* (1982), and *The Island and a Man* (1983). This article deals with these translations.

After a brief balance about developments on Zarian during the last twenty years, the study goes on analyzing Baliozian's work as a translator, and making several comments on his technique of translation and edition (the abovementioned books are selected fragments from the Armenian originals). Thus, Ara Baliozian enables the reader to get acquainted with a text which keeps all the flavour of the original and, in a certain sense, he even improves it.

These translations are also remarkable because they provide all tools for a better understanding: well-documented introductions, copious notes, bibliography, and general index. The translator has collected valuable information on Zarian, taken from reference works as well as memorabilia, even if in some cases his sources have revealed themselves not fully reliable. The author points out some of these issues to clear the matter by using primary and secondary sources.

Although Baliozian is mainly concerned with an emphasis on Zarian's ideas more than a purely literary-philosophical study, he must be praised because he has succeeded in picturing a very vivid and fresh portrait of this controverted writer, shedding new light on him.